

Koszty psychologiczne politycznych zachowań protestacyjnych a gotowość do ich ponownego podejmowania

Damian Grabowski*

Instytut Psychologii, Uniwersytet Śląski, Katowice

PSYCHOLOGICAL COSTS OF POLITICAL PROTEST BEHAVIOURS AND WILLINGNESS TO STAGE PROTESTS IN THE FUTURE

The article deals with psychological costs of political protest behaviours and presents the research carried out among participants of political protests. Negative emotions felt by an individual during protests and negative appraisals of protest behaviours are referred to as psychological costs. The subjects of the research were 246 people employed in state-owned enterprises in Silesia (Poland). They all participated in strikes and anti-governmental demonstrations. It turned out that the negative appraisal of protest behaviours decreases the willingness to stage them again. The employees who had a strong feeling of solidarity do not appraise protest behaviours negatively, i.e. as nonsensical and uneconomical. The feeling of injustice correlates positively with that of solidarity. People who experienced a strong feeling of injustice and solidarity are willing to adopt protest behaviours again. People who felt negative emotions like disappointment, helplessness, uncertainty and negative appraisal resigned from participating in protests again. Economic threats and attribution to authority (i.e. blaming the government for the economic threats) contribute to adopting protest behaviours. People with higher education accept the liberal model of the state and are not willing to manifest protest behaviours.

UWARUNKOWANIA POLITYCZNYCH ZACHOWAŃ PROTESTACYJNYCH

Zachowania polityczne obywateli można zdefiniować jako wszelkie ich działania, których celem jest wywieranie wpływu na decyzje polityczne podejmowane na różnych poziomach systemu politycznego oraz wyrażanie ich stosunku do tego systemu, a w szczególności do jego kluczowego aspektu, czyli władzy państwowej (państwa lub rządu) (zob. Lederer, 1986; Skarżyńska, 1999). Inaczej mówiąc, zachowanie polityczne adresowane jest zawsze do tych, którzy posiadają władzę państwową (Marody, 1991; Rychard, 1995; Bell, 1998; Sartori, 1998).

Działania polityczne są głównie zachowaniami zbiorowymi podejmowanymi za pośrednictwem wyspecjalizowanych organizacji politycznych, takich jak partie polityczne i związki zawodowe¹ (Grabowski, 1989; por. Lipset, 1998; Sartori, 1998). Rzadko są to działania podejmowane indywidualnie (por. Wróbel, 1994). Zachowania polityczne jednostek (obywateli) są najczęściej składnikiem zachowań zbiorowych (grupowych) w sensie addytywnym, które mają charakter działań zorganizowanych przez organizacje polityczne. Powoduje to, że rezultaty działań jednostki są od niej oddalone.

¹ Związki zawodowe nie powinny być organizacjami politycznymi, w tym sensie, iż nie powinny brać udziału w działaniach związanych ze sprawowaniem władzy państwowej. Jednak w wielu państwach Europy biorą one udział w sprawowaniu tej władzy, w Polsce można nawet mówić o idei polityzacji ruchu związkowego, tzn. „bezpośredniego włączenia go w proces decyzyjny na szczeblu centralnym” (Herbut, 1994, s. 190).

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Damian Grabowski, Instytut Psychologii, Uniwersytet Śląski, ul. Grażyńskiego 53, 40-126 Katowice.

e-mail: dgrabows@us.edu.pl

Wspólną cechą działań protestacyjnych jest wyrażanie przez obywateli swojego niezadowolenia z polityki rządu poprzez zakłócanie funkcjonowania systemu społecznego², czyli utrudnianie wykonywania działań tym jednostkom, które akurat nie biorą udziału w protestach. Jednakże działania te nie są spostrzegane jako zagrożenie politycznej stabilności tego systemu, ale „jako rozszerzenie konwencjonalnego repertuaru demokratycznych zachowań politycznych” (Lederer, tamże, s. 355).

Warunkami podejmowania zachowań protestacyjnych są (zob. Grabowski, 1999; por. Reynaud, 1969; Pacewicz, 1983; Hermann, 1986; Ziółkowski, 1990; Ratajczak, 1995, 1997; Skarżyńska, 1999):

1. Zagrożenie ekonomiczne, czyli sytuacja, w której istnieje zwiększone prawdopodobieństwo utraty bądź obniżenia się poziomu cenionej przez człowieka wartości ekonomicznej, takiej jak określony poziom konsumpcji oraz posiadanie pracy (Ratajczak, 1993, 1997; Ratajczak, Goszczyńska, 1993). Zagrożenie ekonomiczne jest sytuacją trudną, której istotą jest rozbieżność między oczekiwaną a rzeczywistą sytuacją ekonomiczną.

2. Atrybucja do władzy czyli znajdowanie przyczyny zagrożeń ekonomicznych we władzy państwowej lub obarczanie odpowiedzialnością za ten stan rzeczy rządzących.

3. Mentalność kolektywistyczna i poczucie wspólnoty (solidarności). Kolektywizm jako postawa psychologiczna charakteryzuje się przede wszystkim skłonnością do koncentrowania się na poczuciu solidarności. Fundamentalną zasadą kolektywizmu jest podział „my – oni” (czyli „swoi – obcy”) (Reykowski, 1992; Daab, 1993).

4. Istnienie grup ludzi znajdujących się w sytuacji zagrożenia ekonomicznego (np. grupy interesu) i dostrzeżenie ich przez jednostkę.

5. Działalność związków zawodowych (Katz, Kahn, 1979; Herbut, 1994; Lipset, 1998; por. Ratajczak, 1997).

6. Polityzacja polskiej gospodarki, czyli posiadanie przez państwo przedsiębiorstw oraz dotowanie nierentownych gałęzi gospodarki.

Na podstawie pracy Finkela (1998) można mówić także o innych koniecznych warunkach podejmowania zachowań politycznych, a mianowicie 1. przekonaniu jednostki, że zbiorowe zachowanie będzie skuteczne oraz 2. wierze, iż jej wkład w zachowanie zbiorowe zwiększy skuteczność tego działania.

² Albo inaczej: poprzez próbę zakłócania funkcjonowania tego systemu. Oczywiście istnieją tzw. łagodne formy protestu, które polegają tylko na „głośnym” wyrażaniu swojego niezadowolenia.

MODEL ANALIZY KOSZTÓW PSYCHOLOGICZNYCH PODEJMOWANIA POLITYCZNYCH ZACHOWAŃ PROTESTACYJNYCH

Koszty psychologiczne są przykrymi negatywnymi emocjami, które jednostka odczuwa nie akceptując rozbieżności między oczekiwaniami a rzeczywistością. Koszty te są skutkiem rozbieżności oraz działań, których celem jest redukcja tej rozbieżności (Balawajder, Bańka, Otrębska, 1989; Ratajczak, 1996, 1997). Opisuję tutaj koszty psychologiczne, które są skutkiem działań, czyli tzw. metakoszty, inaczej: koszty powstające w warunkach radzenia sobie z kosztami rozbieżności. Są to koszty drugiego rzędu lub stres drugiego rzędu (stres stresu), co można wyrazić następującym ciągiem:

Stres → radzenie sobie → stres

Działania podejmowane w celu zlikwidowania sytuacji stresowej, w tym zagrożenia, mogą wywoływać negatywne stany emocjonalne, dyskomforty psychiczne, ponieważ jednostka może nie akceptować tego, co robi. Owe nieakceptowane działania, jak to określiła Ratajczak (1996) „extra wydatki”, mogą być przez jednostkę różnie oceniane i mamy wówczas do czynienia z różnymi treściami kosztów psychologicznych, takimi jak poczucie krzywdy, rozczarowanie i wstyd.

Inaczej rzecz ujmując koszty psychologiczne są nieprzyjemnymi, negatywnymi odczuciami – przykrościami towarzyszącymi ludzkiej aktywności. Owe przykrości (dyskomforty) mogą pojawiać się w trakcie działania oraz po jego zakończeniu jako pewnego rodzaju refleksja obciążona emocjami negatywnymi (Ratajczak, 1997). Przykrości te są wynikiem oceny działania, które jest radzeniem sobie w sytuacji stresu. Ocena ta polega na porównywaniu rzeczywistego działania z jego modelem umysłowym. Mówiąc inaczej jednostka porównuje własne działanie zaradcze z jego wyobrażeniem i na tej podstawie go ocenia. Ogólnie ocenia ona własne działanie ze względu na sensowność, skuteczność, ekonomiczność, bezpieczeństwo oraz etyczność. Oczekuje ona, iż jej działanie takie właśnie będzie. I tak, jednostka oceni swoje działania zaradcze:

– jako niesensowne, wówczas kiedy podejmuje działanie „z góry skazane na niepowodzenie”, np. w kontekście zachowań ekonomicznych: uczy się zawodu, na który nie ma popytu, w kontekście zachowań politycznych: zaczyna protestować przy małym poparciu kolegów;

– jako nieskuteczne wtedy, gdy walczy o utrzymanie nierentownych zakładów pracy;

– jako nieekonomiczne w przypadku, kiedy działanie jest skuteczne, prowadzi do zamierzonych efektów, ale są one osiągnięte nadmiernym kosztem, np. strajk był okupiony ograniczeniem kontaktów z rodziną, lub protest wiązał się z chwilowym lub nawet dłuższym

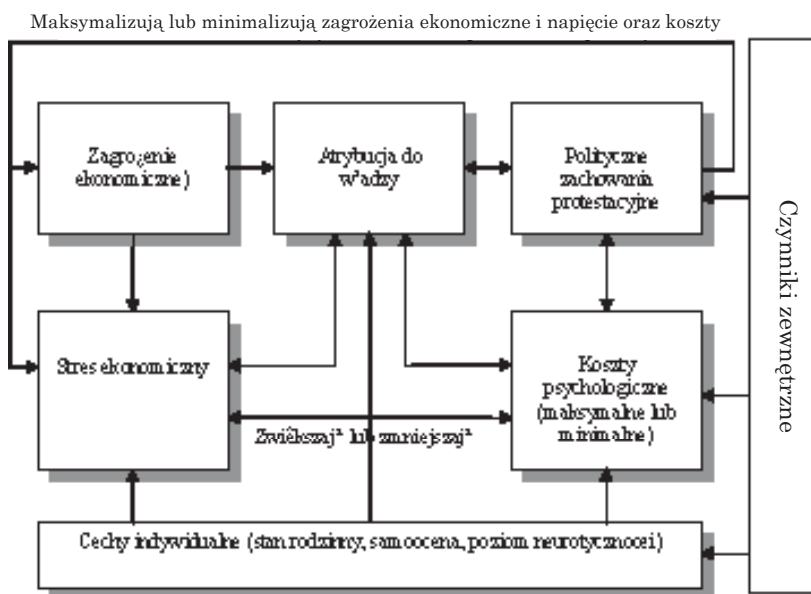
aresztowaniem – przypadek Mariana Zagórnego, lidera rolniczej Solidarności;

– jako niebezpieczne wówczas, kiedy narażają one na utratę cenniejszą przez człowieka wartości, np. zdrowia, pozycji społecznej. Dla przykładu takim działaniem politycznym może być manifestacja, w której doszło do starć z policją;

– jako nieetyczne w momencie, w którym działanie jest niezgodne z normami społecznymi i moralnymi. Np. dylemat pielęgniarek: czy strajkować odchodząc od łóżek pacjentów, czy też wybrać inną formę protestu, taką jak oflagowanie szpitala.

Jeśli jednostka uzna, że jej działanie wykazało braki pod którymś z wyżej wymienionych względów doznaje przykrości, która dalej jest poddawana obróbce poznawczej. Przykrości te mogą być traktowane przez nią po pierwsze, jako informacje zwrotne o tym, jaka jest skuteczność działania, czyli wskazówki dotyczące tego, jak zoptymalizować owo działanie (np. poprzez zmniejszenie pewnych nakładów). Wówczas przykrości te służą do doskonalenia działania w myśl zasady

Zatem koszty psychologiczne są zarówno procesem oceny ze względu na kryteria: sensowności, skuteczności, ekonomiczności, bezpieczeństwa oraz etyczności jak i efektem tej oceny – dyskomfortem. Inaczej rzecz biorąc, koszty te są emocjami negatywnymi i mają dwuskładnikową postać: składnik fizjologiczny (pobudzenie, dyskomfort) oraz ocenę poznawczą (interpretację) (por. Reykowski, 1993). Jednakże w pojęciu kosztu podkreśla się treść emocjonalną, która jest efektem oceny poznawczej oraz fakt, że są to emocje, którymi jednostka płaci za pewne określone nieakceptowane przez nią zdarzenia, a składnik fizjologiczny raczej jej przeszkadza. Treść emocji to po prostu nazwa emocji, poczucie, to pobudzenie emocjonalne połączone z oceną poznawczą, które jednostka potrafi nazwać i powiedzieć na przykład, że teraz przeżywa poczucie krzywdy. Na Rycinie 1 prostokąt „koszty psychologiczne” odnosi się przede wszystkim do treści emocjonalnych. Chociaż należy pamiętać, że treści te są nierozłącznie związane z napięciem oraz oceną (na rysunku tym wyeksponowany jest jeden z procesów tej oceny: atrybucja).

Ryc. 1. Model analizy kosztów psychologicznych podejmowania zachowań protestacyjnych

„uczmy się na błędach” (Ratajczak, 1997, s. 77). Po drugie, w przypadku, kiedy jednostka ocenia owe przykrości jako zbędne, szkodliwe, niekonieczne – przeżywa koszty psychologiczne we właściwym znaczeniu tego słowa albo „koszty drugiego stopnia”. Właśnie wówczas może doświadczyć ona krzywdy, rozczarowania i wstydu. Można powiedzieć, że w pierwszym przypadku owe przykrości, dyskomforty są błędami w procesie uczenia się, natomiast w drugim – karą za podjęte działanie.

W wymiarze empirycznym można zatem mówić o kosztach-ocenach i kosztach-emocjach (konkretnych treściach emocjonalnych).

Koszty psychologiczne są ważnym regulatorem ludzkiego działania. Małe koszty przyczyniają się do zmniejszenia stresu ekonomicznego oraz zwiększenia skuteczności działania, co zwrótnie dalej obniża koszty (cykl pozytywny), natomiast duże, przyczyniają się do zwiększenia stresu oraz zmniejszenia skuteczności i tak dalej, co jest cyklem negatywnym. Cykl ten może

doprowadzić do poczucia alienacji. Zaś cykl pozytywny do poczucia podmiotowości.

Zachowania protestacyjne jako radzenie sobie z zagrożeniami ekonomicznymi są źródłem wielu kosztów psychologicznych. Model analizy kosztów tych zachowań przedstawia Rycina 1. Czynniki zewnętrzne to grupa ludzi podejmująca protest, związki zawodowe, ugrupowania polityczne oraz rząd, który jest w stanie zmienić sytuację protestujących. Cechy indywidualne to właściwości samej jednostki, które przyczyniają się bądź nie, do powstawania kosztów. Do nich można zaliczyć: samoocenę, właściwości systemu poznawczego oraz związane z nim umiejętności podmiotu.

Za właściwości protestów, które decydują o tym, że są one przyczyną kosztów, należy uznać: po pierwsze, zbiorowy charakter tych zachowań, czyli oddalenie wyników działania od jednostki wywołane funkcjonowaniem grupy i organizacji podejmującej te zachowania (lęk przed odrzuceniem i uleganie naciskom grupowym) (por. Lipset, 1998)³; po drugie, reakcję otoczenia społecznego i władzy państwowej na te protesty (przychylna bądź nieprzychylna, spełnienie bądź niespełnienie żądań), co wiąże się ze stopniem agresywności i tzw. szkodliwości społecznej tych zachowań (na Rycinie 1 zaznaczone jako czynniki zewnętrzne). Obie grupy czynników stanowią o skuteczności, sensowności, ekonomiczności, bezpieczeństwie i etyczności tych działań.

Decyzja o podjęciu oraz ocena skuteczności zachowań protestacyjnych zależy od przewidywania, do czego doprowadzą te działania. Im większe koszty psychologiczne i bardziej negatywne konsekwencje będą przewidywać pracownicy tym większa tendencja do tego, aby zrezygnować z podjęcia strajku. Szczególnie wówczas, kiedy strajk ma podjąć mała ilość pracowników. Pracownicy, którzy „zapłacili” za udział w protestach „dużą cenę”, nie wyrażą gotowości do ponownego udziału w strajku. Z drugiej strony tacy pracownicy mogą być również skłonni do podjęcia bardzo agresywnych działań.

CHARAKTERYSTYKA METOD BADAWCZYCH I PRÓBY BADANEJ

W badaniach wykorzystano następujące narzędzia:

Kwestionariusz zachowań ekonomicznych, który dostarczał wskaźników następujących zmiennych: odczuwanie zagrożenia ekonomicznego, atrybucja do władzy, gotowość do podjęcia zachowań protestacyjnych.

³ Dahrendorf (1993, s. 129) na podstawie stwierdzeń Michelsa ujął to w sposób następujący: „Masy nie mogą przewodzić kiedy zorganizują się w partie i związki zawodowe, (wówczas – D.G.) natychmiast same dają się kierować przez mniejszość”.

Kwestionariusz Koszty zachowań protestacyjnych, który badał koszty psychologiczne rozumiane jako oceny (koszty-oceny). Dotyczył on ocen zachowań protestacyjnych. Badani proszeni byli o określenie, w jakim stopniu protesty, w których uczestniczyli były niesensowne, niemoralne, niebezpieczne, nieskuteczne i nieekonomiczne. Na podstawie tego narzędzia obliczano Ogólny Wskaźnik Kosztów (OWK)-ocen, sumując wyniki z poszczególnych pozycji (maksymalny wynik: 35, minimalny: 5; α Cronbacha = .61). Uznawano go za wskaźnik skłonności do negatywnego oceniania zachowań protestacyjnych lub oceniania ich jako kosztownych (im wyższy ów wskaźnik tym więcej ocen negatywnych, tym większa skłonność do oceniania protestów, w których osoba badana brała udział jako kosztownych).

Lista emocji. Badany był proszony o określenie, z jaką intensywnością odczuwał określone emocje w czasie trwania protestów. 1 – oznaczało brak przeżywania danej emocji lub odczuwanie jej z najmniejszą siłą, natomiast 7 – największą siłą danej emocji. Na podstawie tego narzędzia obliczano sumując wyniki z poszczególnych pozycji tzw. Ogólny Wskaźnik Emocji Negatywnych (OWEN) (11 emocji, współczynnik rzetelności tak przygotowanej skali α Cronbacha = .81), czyli wskaźnik tendencji do przeżywania emocji negatywnych (im wyższy, tym więcej emocji negatywnych przeżywała osoba badana). Wyniki uzyskane za pomocą badania tym narzędziem nie były „czystym” wskaźnikiem kosztów psychologicznych, gdyż stany emocjonalne, które występowały w tej liście nie musiały być efektem negatywnych ocen protestów i samych protestów, mogły istnieć wcześniej i być skutkiem innych czynników, które działały zanim jednostka podjęła protest.

Narzędziem badającym obciążenie psychiczne (OP), czyli napięcie (zob. Terelak, 1995, s. 124–125), dodatkowo wysiłek („extra wydatek”) (zob. Ratajczak, 1996) był Test rysunkowy „Syzyf”. Jest to pytanie o charakterze percepcyjnym zaczerpnięte z badań Potockiej-Hoser (1983, s. 50–51).

Kwestionariusz Rola państwa w życiu obywateli. Narzędzie to pochodzi z badań Daaba (1993) (pytania 2 – 5). Pytanie 1 jest zaczerpnięte z Kwestionariusza Wartości z badań Boskiego (1993).

Skala samoakceptacji Bergera. Wykorzystywana była wersja stosowana w badaniach Potockiej-Hoser (1983; por. John-Borys, 1996).

Skala indywidualizmu-kolektywizmu (zob. Daab, 1993) i *skala poczucia wspólnoty* (solidarności z kolegami – solidarność – zwartość grupy) składająca się z nazwy emocji i siedmiostopniowej skali, jak w przypadku OWEN.

W metryczce pytano osoby badane o następujące zmienne: wiek, płeć, stan rodzinny (pytania w metryczce dotyczące ilości osób na utrzymaniu oraz pracy partnera), wykształcenie.

Badania zostały przeprowadzone w kopalniach węgla kamiennego, przedsiębiorstwie koksowniczym oraz w placówkach służby zdrowia na terenie Górnego Śląska w okresie od września 2000 roku do stycznia 2001. Przebadano próbę 246 osób, które brały udział w różnego rodzaju protestach, wszyscy brali udział w strajkach, 197 osób zarówno w strajkach jak i manifestacjach, takich jak uliczne manifestacje antyrządowe, pikety, happeningi, ubranie się w czarne koszulki, i 49 osób brało udział tylko w strajkach. W badaniach udział wzięło 55 kobiet (22.4%) i 191 mężczyzn (77.6%).

Najmłodsza osoba badana miała 20 lat, najstarsza 62 lata. Najwięcej osób badanych mieściło się w kategoriach wiekowych: od 31 do 50 lat. Przebadano następujące grupy zawodowe: 206 zatrudnionych w górnictwie, w tym: górników, sztygarów, nadsztygarów, pracowników powierzchni (tzw. przeróbka) oraz pracowników administracyjnych; 33 zatrudnionych w służbie zdrowia, w tym przede wszystkim pielęgniarki i położne, oraz 7 zatrudnionych w hutnictwie, przede wszystkim w tzw. czarnym, czyli przemyśle koksowniczym (dwie osoby pracowały w hucie metali).

W badaniach uczestniczyły 122 osoby z wykształceniem średnim, 83 z wykształceniem zawodowym, 36 z wyższym oraz 5 z podstawowym. Duża większość badanych prawie 90% była w związkach małżeńskich, posiadała osoby na utrzymaniu. Większość osób badanych (81.7%) należała do związków zawodowych.

Podsumowując, grupą osób badanych byli przede wszystkim mężczyźni zatrudnieni w górnictwie w kopalniach węgla kamiennego Górnego Śląska należący do związków zawodowych. Badania dotyczyły więc przede wszystkim tej grupy i powinny być odnoszone do innych grup strajkujących z dużą ostrożnością.

WYNIKI

Przeprowadzone badania wykazały, iż istnieją związki między obciążeniem psychicznym (napięciem) a kosztami-emocjami, kosztami-emocjami a kosztami-ocenami oraz obciążeniem psychicznym a kosztami-ocenami (Tabela 1). Najprawdopodobniej silniejsze emocje ne-

Tabela 1
Koszty – oceny (OWK), koszty – emocje (OWEN) i obciążenie psychiczne – wzajemne zależności

	OWEN	OP SYZYF
OWK	.302***	.271***
OWEN		.191**

** $p < .01$ (dwustronnie), *** $p < .001$ (dwustronnie)

Objaśnienia skrótów: OWK – ogólny wskaźnik kosztów (koszty – oceny), OWEN – ogólny wskaźnik emocji negatywnych (koszty – emocje), OP – obciążenie psychiczne – wynik testu Syzyf.

gatywne wiążą się z bardziej negatywnymi ocenami zachowań i większym obciążeniem psychicznym z wyjątkiem poczucia krzywdy, które nie jest związane z ocenami protestów jako kosztownych. Choć możliwe jest powiązanie tej emocji z kosztami – ocenami za pośrednictwem innych emocji negatywnych i obciążenia psychicznego, co wykazała analiza statystyczna (krzywda a obciążenie psychiczne, $r = .306$, $p < .001$, zob. także Tabela 5).

Jak wynika z danych zawartych w Tabeli 2 negatywne ocenianie protestów (szczególnie jako niesensownych i nieekonomicznych) i znudzenie oraz inne emocje negatywne poprzez związki z tym ocenianiem, czyli koszty psychologiczne doświadczane w czasie protestów związane są z rezygnacją z podejmowania protestów ponownie.

Tabela 2
Współczynniki korelacji między kosztami-ocenami, emocjami negatywnymi i obciążeniem psychicznym a gotowością do podjęcia protestu (W przypadku pozycji ukazano jedynie korelacje istotne)

	Gotowość do podjęcia protestu
OWK	-.132*
OWEN	.033
Obciążenie psychiczne SYZYF	.122
	Pozycje
Niesensowne	-.161*
Nieekonomiczne	-.187**
Poczucie znudzenia	-.180**

* $p < .05$ (dwustronnie), ** $p < .01$ (dwustronnie)

Analiza statystyczna wykazała również, że intensywne poczucie krzywdy i poczucie zranienia wywołuje prawdopodobnie gotowość do podjęcia zachowań protestacyjnych. Pracownicy, którzy przeżywali intensywnie i często owe emocje wyrazili gotowość do ponownego udziału w protestach.

Tabela 3
Emocje negatywne (poczucie krzywdy i zranienia) a gotowość do podjęcia protestu

	Gotowość do podjęcia protestu
Poczucie krzywdy	.288***
Poczucie się zranionym	.162*

* $p < .05$ (dwustronnie), *** $p < .001$ (dwustronnie)

Tabela 4

Gotowość do podjęcia protestu, Koszty psychiczne: oceny, emocje negatywne oraz obciążenie psychiczne a poczucie wspólnoty (w przypadku pozycji ukazano tylko korelacje istotne)

	Poczucie wspólnoty
Gotowość do podjęcia protestu	.197**
OWK	-.089
OWEN	.294***
Obciążenie psychiczne SYZYF	.221***
	Pozycje
Niesensowne	-.168**
Niepotrzebne	-.187**
Poczucie krzywdy	.449***
Niepewność	.303***
Zmęczenie	.268***
Bezsilność	.175**
Żal	.200**
Poczucie się zranionym	.293***

** $p < .01$ (dwustronnie), *** $p < .001$ (dwustronnie)

Tabela 5

Poczucie krzywdy, poczucie się zranionym, poczucie znudzenia a inne emocje

	Krzywdą	Wstyd	Rozczarowanie	Niepewność	Zmęczenie	Lęk przed odrzuceniem
Krzywdą		.063	.169**	.270***	.262***	.018
	p	.327	.008	.000	.000	.774
Zranienie	.447***	.221***	.337***	.336***	.487***	.020**
	p	.000	.000	.000	.000	.002
Znudzenie	-.037	.252***	.241***	.167**	.394***	.275***
	p	.560	.000	.009	.000	.000
	Bezsilność	Żal	Zranienie	Osamotnienie	Znudzenie	
Krzywdą	.241***	.358	.447**	.070	-.037	
	p	.000	.000	.273	.560	
Zranienie	.345***	.505***		.372***	.251***	
	p	.000	.000	.000	.000	
Znudzenie	.245***	.279***	.251***	.443***		
	p	.000	.000	.009		

** $p < .01$ (dwustronnie), *** $p < .001$ (dwustronnie)

Zmienną sprzyjającą prawdopodobnie gotowości do podjęcia zachowań protestacyjnych jest także poczucie wspólnoty (Tabela 4). Okazało się, że poczucie to koreluje dodatnio i słabo z gotowością do podjęcia protestu. Bardzo prawdopodobne, że im intensywniejsze i częstsze przeżywanie poczucia wspólnoty (solidarności) w czasie protestów, tym większa tendencja do tego, aby podjąć zachowanie protestacyjne jeszcze raz.

Jak wynika z danych zawartych w Tabeli 4, silne poczucie wspólnoty wiąże się z mniejszą skłonnością do negatywnego oceniania zachowań protestacyjnych (jako niesensownych i nieekonomicznych). Poczucie wspólnoty wiąże się też z większym obciążeniem psychicznym, silniejszym oraz częstszym przeżywaniem emocji negatywnych, w szczególności poczucia krzywdy, niepewności, zranienia, zmęczenia, żalu i bezsilności. Możliwe, iż istnieje tutaj zależność, im silniejsze owe emocje negatywne, tym intensywniejsze poczucie wspólnoty, co może pełnić funkcję wspomagającą protestujących (wspólnota w krzywdzie), poczucie to jest tutaj być może przejawem otrzymywania wsparcia od grupy kolegów. Stąd też być może tendencja, aby nie oceniać zachowań protestacyjnych jako nieekonomicznych i niesensownych.

Analiza statystyczna wykazała, że intensywne przeżywanie emocji negatywnych takich jak rozczarowanie, bezsilność, niepewność w trakcie trwania protestów, poprzez ich związki z negatywnymi ocenami oraz znu-

dzeniem (Tabela 5) może doprowadzać do rezygnacji z podejmowania protestów ponownie. OWK korelował dodatnio m.in. z takimi emocjami negatywnymi jak: rozczarowanie ($r = .244$; $p < .001$), żal ($r = .181$; $p < .01$), zranienie ($r = .157$; $p < .05$), bezsilność ($r = .251$; $p < .001$) i niepewność ($r = .222$; $p < .001$) oraz znudzenie ($r = .289$; $p < .001$). Z drugiej strony rozczarowanie, żal, bezsilność i niepewność poprzez związki z poczuciem krzywdy i zranienia (zob. Tabela 5), mogą wiązać się z decyzją o ponownym uczestnictwie w protestach (żal a: rozczarowanie – $r = .305$, $p < .001$; bezsilność – $r = .410$, $p < .001$; niepewność – $r = .409$, $p < .001$).

Jak wynika z danych zawartych w Tabeli 6 przeżywanie zagrożenia ekonomicznego i atrybucja do władzy raczej sprzyjają gotowości do podjęcia zachowań protestacyjnych.

Tabela 6
Związek między gotowością do podjęcia określonej formy protestu a atrybucją do władzy

	Gotowość do podjęcia protestu
Atrybucja do władzy	.158*
Zagrożenie ekonomiczne	.132*

* $p < .05$ (dwustronnie)

Atrybucja wiąże się z poczuciem krzywdy, rozczarowaniem, niepewnością i zranieniem (zob. Tabela 7) a także zagrożeniem ekonomicznym ($r = .316$; $p < .001$). Poczucie krzywdy jest emocją, która – być może – jest zmienną pośredniczącą między atrybucją do władzy a kosztami. Można przypuszczać, że skłonność do znajdo-

Tabela 7
Współczynniki korelacji między atrybucją do władzy a kosztami-ocenami, emocjami negatywnymi i obciążeniem psychicznym

	Gotowość do podjęcia testu
OWK	.031
OWEN	.145*
Obciążenie psychiczne	.031
	Pozycje
Poczucie krzywdy	.198**
Rozczarowanie	.133*
Niepewność	.200**
Poczucie się zranionym	.188**

* $p < .05$ (dwustronnie), ** $p < .01$ (dwustronnie)

wania przyczyny zagrożenia ekonomicznego we władzy państwowej wiąże się z odczuwaniem poczucia krzywdy. Możliwe są tutaj zależności: im większa skłonność do znajdowania przyczyny zagrożenia ekonomicznego w ekipie rządzącej, tym większe poczucie krzywdy, niepewność, zranienie, rozczarowanie, a w konsekwencji bardziej negatywne oceny protestów i większe koszty.

Podsumowując, negatywne emocje przeżywane podczas protestów poprzez związki z poczuciem wspólnoty, atrybucją a następnie zagrożeniem ekonomicznym, a także bezpośrednio (poczucie krzywdy i zranienia) raczej sprzyjają decyzji o ponownym podjęciu zachowań protestacyjnych. Natomiast poprzez związki z negatywnymi ocenami protestów oraz bezpośrednio (poczucie znudzenia) wywołują raczej decyzję o rezygnacji z ponownego protestowania.

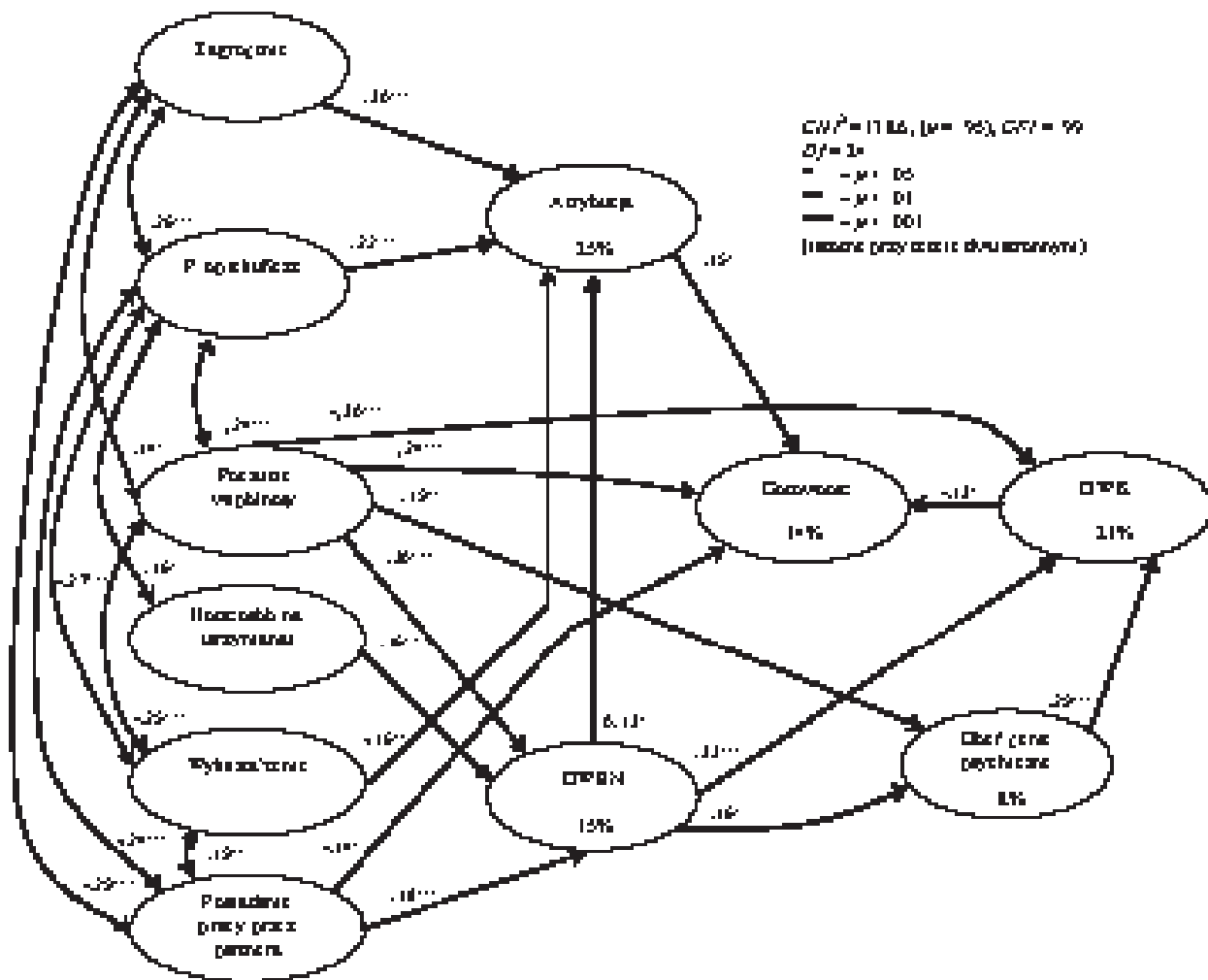
Czynnikami sprzyjającymi atrybucji do władzy wydają się być: niższe wykształcenie ($r = -.251$; $p < .001$) i większa akceptacja modelu państwa opiekuńczego ($r = .308$, $p < .001$). Wyższe wykształcenie wiąże się najprawdopodobniej z mniejszą akceptacją modelu państwa opiekuńczego ($r = -.259$; $p < .001$) a większą liberalnego ($r = .139$; $p < .05$) oraz z rezygnacją z podjęcia zachowania protestacyjnego ($r = -.159$; $p < .05$), z mniejszą siłą poczucia wspólnoty ($r = -.198$; $p < .01$) i krzywdy ($r = -.228$; $p < .001$), a także zranienia ($r = -.181$; $p < .01$). Partnerzy wyżej wykształconych pracowników posiadają częściej pracę ($r = .152$; $p < .05$), co wywołuje najprawdopodobniej mniejsze oczekiwanie opieki państwa ($r = -.170$; $p < .01$) oraz zmniejsza zagrożenie ekonomiczne ($r = -.220$; $p = .001$) i gotowość do ponownego protestowania ($r = -.126$; $p < .05$), a także wiąże się z większą niepewnością ($r = .217$; $p = .001$), żalem ($r = .127$; $p < .05$) i osamotnieniem ($r = .140$; $p = .05$) w czasie trwania protestów. Pracownicy, którzy posiadają na utrzymaniu więcej osób, przeżywali częściej w czasie protestów krzywdę i zranienie ($r = .237$, $p < .001$; $r = .185$, $p < .01$) oraz akceptują bardziej model państwa opiekuńczego ($r = .145$; $p < .05$). Akceptacja tego modelu sprzyja prawdopodobnie przeżywaniu zagrożenia ekonomicznego ($r = .269$; $p < .001$) emocji takich jak krzywda ($r = .244$; $p < .001$), żal ($r = .149$; $p < .05$), zranienie ($r = .146$; $p < .05$) oraz zmęczenie ($r = .137$; $p < .05$). Pracownicy akceptujący rozwiązania typowe dla państwa opiekuńczego w mniejszym stopniu doświadczali w trakcie protestów wstydu ($r = -.189$; $p < .01$), natomiast ci akceptujący model liberalny oceniali negatywnie protesty ($r = .127$, $p < .05$). Co ciekawe silne poczucie wspólnoty i poczucie krzywdy związane są raczej z większą samoakceptacją i wyższą samooceną ($r = .162$, $p < .05$; $r = .125$, $p < .05$). Wyższa samoakceptacja czyli fakt, że nie czuję się gorszy od innych wiąże się także z mniejszą skłonnością do przeżywania takich emocji jak lęk przed odrzuceniem z grupy koleżeńskiej ($r = -.274$; $p < .001$), poczucie osamotnienia ($r = -.208$; $p = .001$) oraz znudzenie ($r =$

-.161; $p < .05$). Czynnikiem minimalizującym prawdopodobnie poczucie krzywdy jest większy poziom psychologicznego indywidualizmu ($r = -.151$; $p < .05$), który sprzyja także skłonności do oceniania zachowań protestacyjnych jako niebezpiecznych ($r = .132$, $p < .05$).

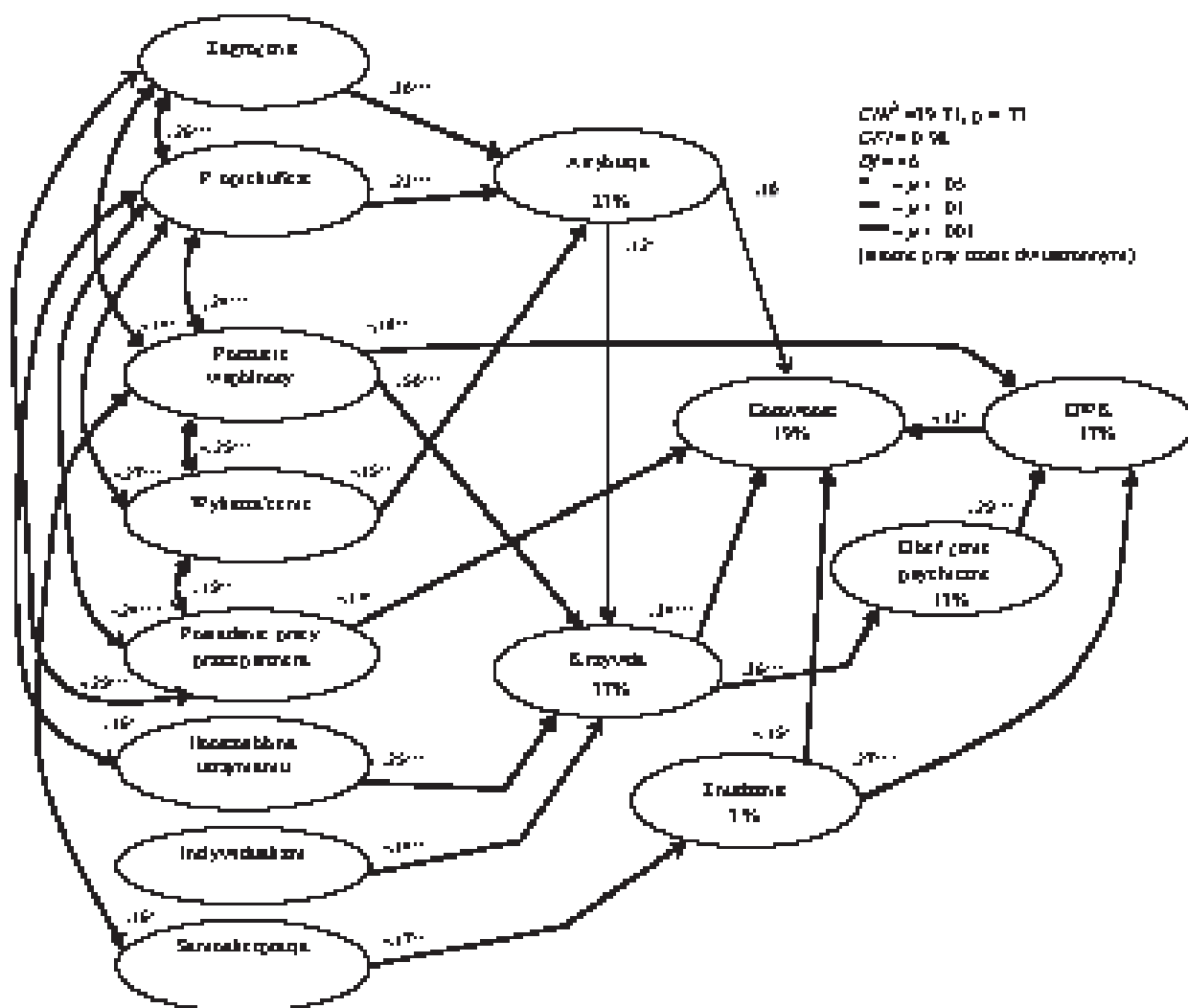
UWARUNKOWANIA KOSZTÓW PSYCHOLOGICZNYCH – OCEN I GOTOWOŚCI DO PONOWNEGO UDZIAŁU W PROTESTACH

Aby odpowiedzieć na pytanie czy model prezentowany na Rycinie 1 zostanie potwierdzony przeprowadzono analizy ścieżkowe. Analizy te przeprowadzono za pomocą pakietu obliczeniowego LISREL 8.12. Wyniki tych analiz zostały przedstawione na Rycinach 2 i 3. Wzięto pod uwagę zarówno skalę OWEN (Ryc. 2), jak i wybranej pozycje (Ryc. 3). Punktem wyjścia analizy ścieżek było przeprowadzenie analiz regresji wielorakiej.

Model empiryczny na Rycinie 2 nie jest różny od teoretycznego, jeśli chodzi o zależność zagrożenie \rightarrow atrybucja do władzy \rightarrow zachowania protestacyjne. Najsilniejszą przesłanką gotowości do podjęcia zachowań protestacyjnych okazało się silniejsze poczucie wspólnoty, a następnie nie posiadanie pracy przez partnera oraz atrybucja do władzy i mniejsza skłonność do negatywnego oceniania protestów. Wariancja gotowości do podjęcia zachowań protestacyjnych w tym modelu została wyjaśniona w 14%. W równaniu regresji w trakcie analizy regresji wielorakiej zostały uwzględnione także inne warunki (predyktory) gotowości, a mianowicie mniejsza skłonność do oceniania protestów jako niesensownych oraz mniejsza skłonność do przeżywania znudzenia i większa do odczuwania krzywdy. Osoby wykazujące skłonność do znajdowania przyczyn zagrożenia ekonomicznego we władzy państwowej posiadają niższe wykształcenie, w większym stopniu

Ryc. 2. Wyniki analizy ścieżek z zastosowaniem skal OWK i OWEN

Ryc. 3. Wyniki analizy ścieżek z zastosowaniem skal OWK i wybranych pozycji skali OWEN

akceptują model państwa opiekuńczego oraz odczuwają w większym stopniu zagrożenie ekonomiczne.

Przesłankami kosztów psychologicznych – ocen okazały się częstsze przeżywanie emocji negatywnych, mniejsza intensywność poczucia wspólnoty oraz większe obciążenie psychiczne. Model ten wyjaśnia 21% wariacji kosztów-ocen. Warto dodać, że w przypadku analizy regresji predyktorem kosztów-ocen okazały się również większa akceptacja modelu państwa liberalnego, większa bezsilność oraz rozczarowanie. Więcej emocji negatywnych w trakcie trwania protestów doświadczali pracownicy odczuwający większą solidarność z kolegami i odwrotnie intensywniejsze emocje zwiększały poczucie wspólnoty (model, w którym poczucie wspólnoty uczyniono zmienną endogeniczną nie został ukazany w tym artykule), posiadający więcej osób na

utrzymaniu oraz pracującego partnera. Przyczynami obciążenia psychicznego okazały się intensywniejsze poczucie wspólnoty oraz częstsze przeżywanie emocji negatywnych.

Miara dobroci dopasowania modelu okazała się satysfakcjonująca (zob. Rycina 2).

Model ukazany na Rycinie 3 zawiera pozycje OWEN, które były decydujące w objaśnianiu gotowości do podjęcia zachowań protestacyjnych. Gotowość tą wykazują przede wszystkim pracownicy, którzy doświadczali intensywnej krzywdy, mniejszego znużenia oraz w mniejszym stopniu oceniali negatywnie zachowania protestacyjne, które podjęli. Okazuje się również, że zwiększając obciążenie psychiczne krzywda może zwiększać pośrednio tendencję do oceniania protestów jako działań kosztownych.

Potwierdza się też wpływ poczucia wspólnoty na poczucie krzywdy. Im większa solidarność tym silniejsze poczucie pokrzywdzenia i odwrotnie (model, w którym poczucie wspólnoty uczyniono zmienną endogeniczną nie został ukazany w tym artykule). Emocji tej sprzyjają także posiadanie wielu osób na utrzymaniu, większy poziom kolektywizmu (mniejszy indywidualizmu) oraz większa skłonność do znajdowania przyczyny zagrożenia ekonomicznego we władzy państwowej. Okazuje się, że mniejsza samoakceptacja czyli mniejsze nasilenie poczucia, że nie jest się gorszym od innych wywołuje większe znudzenie. Pozwala to przypuszczać, iż znudzenia doświadczają osoby z niższą samooceną.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Na podstawie badań można przypuszczać, że istnieje szereg zależności:

1. Negatywne ocenianie protestów (szczególnie jako niesensownych, niemoralnych i nieekonomicznych) i związane z nim emocje negatywne oraz obciążenie psychiczne, czyli koszty psychologiczne wiążą się z rezygnacją z podejmowania protestów jeszcze raz.

2. Prawdopodobnie pracownicy, odczuwający w czasie protestów intensywne poczucie wspólnoty, w mniejszym stopniu oceniają negatywnie zachowania protestacyjne i są bardziej skłonni do ich ponownego podjęcia.

3. Przeżywane intensywnie w trakcie protestowania poczucie krzywdy i poczucie wspólnoty wywołuje gotowość do podjęcia zachowań protestacyjnych ponownie.

4. Intensywne przeżywanie innych emocji negatywnych takich jak rozczarowanie, bezsilność, niepewność poprzez ich związki z negatywnymi ocenami oraz takich jak znudzenie, lęk przed odrzuceniem, wstyd i osamotnienie może doprowadzać do rezygnacji z protestów.

5. Przeżywanie zagrożenia ekonomicznego i atrybucja do władzy raczej sprzyjają gotowości do podjęcia zachowań protestacyjnych. Z tym, że rząd obwiniają ci, którzy czuli się pokrzywdzeni i zranieni, a także rozczarowani (bardzo prawdopodobne, że wynikiem protestów) i niepewni (jutra?). Emocje te są objawem faktu, że jednostka znalazła się w niekorzystnej sytuacji. Stąd też szuka winnych i znajduje ich w rządzie.

6. Nie jest jasny status poczucia krzywdy jako kosztu psychologicznego protestów. Emocja ta najprawdopodobniej wiąże się z jednej strony poprzez inne emocje z ocenami negatywnymi protestów, a z drugiej z trudną sytuacją protestujących, którą uznają za krzywdzącą i niesprawiedliwą dla nich.

7. Można zatem powiedzieć, że koszty psychologiczne protestów związane są z gotowością do ich podejmowania dwutorowo: z jednej strony zwiększają ją (poczucie krzywdy i zranienia) a z drugiej zmniejszają ją (rola negatywnych ocen i znudzenia). Bardzo prawdopodob-

ne, że poczucie pokrzywdzenia i zranienia sprzyjają wyborom bardziej agresywnych form zachowań protestacyjnych.

Decydującymi czynnikami wpływającymi na podejmowanie przez jednostkę decyzji o podjęciu zachowania protestacyjnego wydają się być zatem poczucie wspólnoty i poczucie krzywdy. Przeżywane intensywnie przed podjęciem protestu, bądź w trakcie trwania protestu przez pracowników wiążą się one z gotowością do ponownego podjęcia protestu. Wydaje się także, iż większej intensywności obu tych emocji odpowiada raczej niższe wykształcenie, większa akceptacja modelu państwa opiekuńczego oraz związana z nią większa skłonność do znajdowania przyczyny zagrożenia ekonomicznego we władzy państwowej. Model państwa opiekuńczego wiąże się z określoną koncepcją sprawiedliwości społecznej. Stąd też osoby wyznające taką koncepcję czują się pokrzywdzone obecną bardziej liberalną polityką państwa. Poczucie wspólnoty jest związane także z przynależnością związkową oraz większą samoakceptacją.

Potwierdzać to może obserwacja bezrobotnych, którzy będąc w trudnej sytuacji nie protestują. Są to ludzie najczęściej osamotnieni, nie mający poczucia więzi z innymi, którzy znajdują się w podobnej sytuacji. Poczucie solidarności, będące prawdopodobnie wyrazem zwiększonej zwartości grupy, jest bowiem źródłem zbiorowej efektywności i poczucia siły (razem stoimy, podzieleni upadamy) (zob. Finkel, 1998). Jednostka czująca więź z kolegami, od których nie czuje się gorsza (stąd najprawdopodobniej związki poczucia solidarności z samoakceptacją), nie czuje się samotna i jest pewniejsza w sytuacji zagrożenia oraz bardziej przekonana do skuteczności zachowań protestacyjnych. Nie należy wykluczać tutaj także możliwości, że silna solidarność jest objawem otrzymywania wsparcia od grupy kolegów. Wspierana jednostka czuje się zobowiązana, aby udzielić poparcia dla wysiłków zbiorowych. Z drugiej strony jednostka solidaryzująca się z grupą może szybciej interpretować sytuację jako krzywdzącą (i raniącą zarazem) i łatwiej doświadczać negatywnych emocji, takich jak niepewność, zmęczenie i bezsilność.

Stąd też łatwo odpowiedzieć na pytanie dlaczego najłatwiej podejmują protesty pracownicy zagrożeni, np. zbiorowym zwolnieniem. Poczucie wspólnoty wiąże się wówczas z przynależnością związkową. Związki zawodowe są ważnym zasobem dla pracownika. Ich istnienie zwiększa prawdopodobnie poczucie wspólnoty, zbiorowej skuteczności oraz jedności, co do tego, iż protesty są skutecznym sposobem działania, co w konsekwencji zwiększa gotowość do ich podjęcia.

Zarówno istnienie związków zawodowych, jak i przeżywanie intensywnego poczucia wspólnoty, wydaje się być ważnym czynnikiem w podejmowaniu decyzji o przystąpieniu do protestu. Można przypuszczać, że z poczuciem wspólnoty związany jest poziom wy-

kształcenia. Im niższy, tym intensywniejsze poczucie wspólnoty (solidarności) i krzywdy. Niższy poziom wykształcenia wiąże się z przeżywaniem większego zagrożenia ekonomicznego, ponieważ na rynku radzą sobie lepiej ludzie o wyższym wykształceniu, a w przypadku naszych badań, pracownicy wyżej wykształceni mają większe dochody, lepsze stanowiska i mniej obawiają się przyszłości. Partnerzy osób wyżej wykształconych posiadają też częściej pracę, co też jest najprawdopodobniej rezultatem większych kompetencji (gdyż są oni także najprawdopodobniej wyżej wykształceni).

Wyższe wykształcenie i posiadanie pracy przez partnera wiążą się tym samym raczej z rezygnacją z ponownego udziału w proteście. Wydaje się, że osoby o wyższych kwalifikacjach w mniejszym stopniu obawiają się konfrontacji z rynkiem, co pozwala im łatwiej zrezygnować z tej możliwości. Wykształcenie wiąże się także z akceptacją modelu państwa liberalnego, przy czym większymi liberałami są oczywiście wyżej wykształceni. Akceptacja tego modelu zwiększa tendencję do negatywnego oceniania protestów.

Negatywne ocenianie zachowań protestacyjnych związane z przeżywaniem w czasie ich trwania intensywnych emocji negatywnych, szczególnie znudzenia, osamotnienia, lęku przed odrzuceniem oraz wstydu, a także rozczarowania, niepewności i bezsilności wiąże się natomiast z rezygnacją z podejmowania zachowania protestacyjnego. Negatywne konsekwencje, które wynikają z podejmowania zachowań protestacyjnych, koszty materialne i odpowiedzialność karna mogą przyczynić się do negatywnych ocen zachowań protestacyjnych i w efekcie do przeżywania kosztów psychologicznych, między innymi rozczarowania i niepewności. Koszty te powinny zmniejszyć gotowość do podejmowania zachowań protestacyjnych. Represje wymierzone w protestujących, na pewno przyczynią się do wzrostu kosztów. Czy jednak zmniejszy się chęć do podejmowania protestów? Trudno odpowiedzieć, ponieważ wówczas gdy koszty będzie odczuwała duża grupa pracowników przeżywająca silne pokrzywdzenie i poczucie wspólnoty może to doprowadzić do wzrostu agresywności protestujących.

Co prawda, na podstawie przeprowadzonych badań można zaryzykować tezę, że przeżywanie kosztów przez jednostki o niższych kwalifikacjach może doprowadzać szybciej do protestów ekonomicznych (rola poczucia krzywdy i wspólnoty), natomiast o kwalifikacjach wyższych wolniej, to jednak w przypadku, kiedy nawet takie jednostki nie mają perspektyw znalezienia pracy może to być mało znaczące. Chociaż skupianie się na kompetencjach czyli psychologiczny indywidualizm redukuje poczucie pokrzywdzenia.

Znaczącym czynnikiem w podejmowaniu decyzji o przyłączeniu się do protestu wydaje się być również samoakceptacja, a dokładniej fakt, iż jednostka nie czuje się gorsza od kolegów (zob. Potocka-Hoser, 1983).

Większa samoakceptacja redukując najprawdopodobniej osamotnienie, znudzenie i lęk przed odrzuceniem z grupy koleżeńskiej, wzmacnia odczuwanie wspólnoty z kolegami oraz przekonanie, że jest się w krzywdzącej sytuacji (związek samoakceptacji z poczuciem wspólnoty oraz krzywdy).

Badania powyższe zostawiły wiele otwartych pytań. Potrzebne są nowe, aby zbadać dokładniej związki między kosztami psychologicznymi a zachowaniami protestacyjnymi, przede wszystkim zależności między wielkością kosztów a stopniem gwałtowności tych zachowań, tutaj konieczne wydaje się skonstruowanie skali tej gwałtowności. Poza tym, trzeba odpowiedzieć także na pytanie o związek między kolektywizmem a intensywnością przeżywania poczucia solidarności przez protestujących. W tych badaniach takiego związku nie stwierdzono. Chociaż poczucie krzywdy korelowało wyraźnie dodatnio z poczuciem solidarności a słabiej z podwyższonym psychologicznym kolektywizmem (skupianiem się na poczuciu solidarności). Stąd też nie można mówić, iż związek taki nie istnieje.

LITERATURA

- Balawajder, K., Bańka, D., Otrębska, K. (1989). Psychologiczne koszty aktywności człowieka. Koncepcja teoretyczna. W: Psychologiczne Problemy Funkcjonowania Człowieka w Sytuacji Pracy (t. 8, 17, s. 5–25). Psychologiczne Koszty Aktywności Człowieka. Red. Z. Ratajczak Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Bell, D. (1998). *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*. Warszawa: PWN.
- Boski, P. (1993). O dwóch wymiarach lewicy-prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców. W: J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej* (s. 49–100). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Daab, W. (1993). Indywidualizm a poglądy społeczno-polityczne. W: J. Reykowski (red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej* (s. 101–128). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Dahrendorf, R. (1993). *Nowoczesny konflikt społeczny. Esej o polityce wolności*. Warszawa: Czytelnik.
- Finkel, S.E. (1998). Rational choice and the dynamics of collective political action: evaluating alternative models with panel data. *American Political Science Review*, March, 160–181. [This article was printed from <http://www.FindArticles.com> (A LookSmart® Service)].
- Grabieński, W. (1989). Podmiotowość polityczna jednostki. Próba ujęcia psychopolitologicznego. *Studia Nauk Politycznych*, 2, 98, 27–43.
- Grabowski, D. (1999). Psychological and situational determinants of politicization of economic behaviours. *Polish Psychological Bulletin*, 3, 30, 183–197.
- Herbut, R. (1994). Polityczna reprezentacja interesów społecznych i ekonomicznych. W: A. Antoszewski (red.), *Ewolucja polskiego systemu politycznego po 1989 roku w świetle*

- komparatystycznej teorii polityki* (s. 172–201). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Herman, G. M. (1986). What is Political Psychology? W: M.G. Herman (red.), *Political Psychology* (s. 1–10). San Francisco, London: Jossey-Bass Publishers.
- John-Borys, M. (1996). Pomoc ludziom, którzy pomagają innym. Analiza efektywności programu szkoleniowego „Studium Specjalne Socjoterapii”. W: K. Popiołek (red.), *Psychologia pomocy* (s. 98–121). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Katz, R., Kahn, D. (1979). *Spoleczna Psychologia Organizacji*. Warszawa: PWN.
- Lipset, S.M. (1998). Homo politicus. Społeczne podstawy polityki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lederer, G. (1986). Protest movements as a form political action. W: M.G. Hermann (red.), *Political Psychology* (s. 355–378). San Francisco, London: Jossey-Bass Publisher.
- Marody, M. (1991). Polityka. W: M. Marody (red.), *Co nam zostało z tych lat... Społeczeństwo polskie u progu zmiany systemowej* (s. 132–153). Londyn: Aneks.
- Pacewicz, P. (1983). *Pomiędzy myślą a rzeczywistością. Rewolucja społeczna jako zjawisko psychologiczne*. Wrocław: Ossolineum.
- Potocka-Hoser, A. (1983). *Aktywiści organizacji społecznych i politycznych w zakładzie przemysłowym. Obraz własnej osoby i otoczenia społecznego*. Wrocław: Ossolineum.
- Ratajczak, Z., Goszczyńska, M. (1993). Zachowania ekonomiczne młodzieży w warunkach kryzysu ekonomicznego. W: Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w procesie przemian gospodarczych* (s. 24–40). Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Ratajczak, Z. (1993). W pogoni za jakością życia. O psychologicznych kosztach radzenia sobie w sytuacji kryzysu ekonomicznego. *Kolokwia Psychologiczne*, 2, 41–51.
- Ratajczak, Z. (1995). Psychological Issues in the study of property transformation in Poland. *Polish Psychological Bulletin*, 26, 1, 3–8.
- Ratajczak, Z. (1996). Stres – radzenie sobie – koszty psychologiczne. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu* (s. 65–87). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 65–87.
- Ratajczak, Z. (1997). Człowiek w sytuacji zagrożenia ekonomicznego. *Czasopismo Psychologiczne* 3, 2, 69–80.
- Reykowski, J. (1992). Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności. *Przegląd psychologiczny* 35, 2, 147–171.
- Reykowski, J. (1993). Procesy emocjonalne. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia ogólna* (s. 7–58). Warszawa: PWN.
- Reynaud, P.L. (1969). *La psychologie economique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Rychard, A. (1995). *Władza i interesy w gospodarce polskiej u progu lat osiemdziesiątych*. Warszawa: Oficyna Naukowa N.
- Sartori, G. (1998). *Teoria Demokracji*. Warszawa: PWN.
- Skarżyńska, K. (1999). Aktywność i bierność polityczna. W: K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna* (s. 21–50). Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Terelak, J.F. (1995). *Stres psychologiczny*. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Branta.
- Wróbel, S. (1994). Udział w życiu politycznym. W: P. Dobrowolski (red.), *Władza i społeczności lokalne w procesie przeobrażeń ustrojowych* (r. 4, s. 65–83). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Ziółkowski, M. (1990). Orientacje indywidualne a system społeczny. W: J. Reykowski i in. (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności. Analizy teoretyczne* (s. 50–89). Poznań: Wydawnictwo Nakom.